

А. У. Таболіч, А. М. Фёдараў

ФАНЕТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СПАНТАННАГА МАЎЛЕННЯ БЕЛАРУСАЎ (на матэрыяле інтэрв'ю)



Артыкул прысвечаны фанетычнаму аналізу беларускага спантаннага маўлення пры дапамозе аўдытыўнага, акустычнага, спектральнага аналізу і статыстычнай апрацоўкі назіранняў. Атрыманыя дадзеныя дазволілі выявіць індывідуальныя рысы маўлення носьбітаў беларускай мовы на аўдытыўным і акустычным узроўнях. Былі апісаны танальныя і тэмпаральныя характэрыстыкі аўтарскіх тэкстаў з улікам іх сінтаксічных асаблівасцяў.

Спантаннае маўленне беларусаў даследуецца ўпершыню.



Адным з відаў варыяцыйнасці ў мове з'яўляецца індывідуальная варыяцыйнасць. Гэты феномен – адлюстраванне спецыфічнай якасці мовы. Абумоўлена такая варыяцыйнасць неаднароднасцю моўных калектываў, рознымі сітуацыямі і індывідуальна-моўнай свядомасцю.

Чалавечая мова можа перадаваць адзін і той жа змест з дапамогаю розных выказванняў, што забяспечваецца мноствам лексічных сродкаў-сінонімаў і семантычна эквівалентных сінтаксічных структур. Спецыфіка індывідуальнай варыяцыйнасці на прасадыхным узроўні абумоўлена такімі фактарамі як функцыянальная неаднароднасць кампанентаў фразавай прасодыі і часам сэнсам прасадыхнага кампанента выказвання.

Амерыканскі лінгвіст Дуайт Болінджэр выказаў сваю думку наступным чынам: 'Інтанацыйныя канфігурацыі для ўсіх моўцаў аднолькавыя, а розніца заключаецца ў частотнасці і мадуляцыі. Для дарослых гэта справа выбару, свядомага або несвядомага, у прэферэнцыях моўцы, і менавіта ў выбары націску, узроўню тона і г.д. [1, 6]. Такім чынам, дзейнічаюць індывідуальныя прыкметы псіхафізіялагічнага характару, а таксама тыя, што адлюстроўваюць сацыяльны статус, узрост, пол, псіхалагічны і фізічны стан падчас прамовы.

Мэтай нашага даследавання быў аналіз прасадыхных характарыстык спантаннага маўлення беларусаў (непадрыхтаваны адказ на пытанні падчас суразмоўя), прадстаўнікоў інтэлігенцыі сярэдняга пакалення, выхадцаў з Заходняй Беларусі, якія паўсядзённа карыстаюцца беларускай мовай.

Як вядома, галоўнымі фактарамі, якія абумоўліваюць стылістычную дыферэнцыяцыю вуснага маўлення, з'яўляюцца статус прамоўцы, месца камунікацыі і тэма размовы. Інтэрв'ю адбываецца ў форме дыялога, але адказы на пытанні могуць быць пашыранымі і нагадваюць маналог (у нашым матэрыяле яны складаюцца з 10-12 фраз). Інтэрв'ю звычайна маюць нейтральна-афіцыйны характар.

У канкрэтныя задачы даследавання ўваходзіла наступнае: разгледзець асаблівасці прасодыі на аўдытыўным і акустычным узроўнях двух параметраў – танальнага і тэмпаральнага.

На аўдытыўным узроўні мы спыніліся на наступных прыкметах – мелодыцы нефінальных інтанацыйных груп (шкалы і тэрмінальнай часткі), паўзацыі, ак-

цэнтнай структуры інтанацыйных груп, агульнага тэмпу маўлення. Мы карысталіся сістэмай тонаў і шкал, дасканала распрацаванай для англійскай мовы, па-першае, таму што сістэма тонаў у беларускай мове не атрымала спецыяльнага апісання. Л. Ц. Выгонная карысталася сістэмай інтанацыйных канструкцый, распрацаваных для рускай мовы [2]. Па-другое, англійская сістэма тонаў і шкал ужо выкарыстоўвалася ў супастаўляльных даследаваннях англійскай і беларускай моў [3; 4].

Мы вылучалі наступныя шкалы – сярэдняю роўную, сярэдняю хвалістую, скандэнтную і шкалу з парушанай паступовасцю. Ядзерныя тоны прадстаўлены наступным спісам: сыходны (сярэдні і нізкі), роўны (сярэдні), узыходны (шырокі, роўна-ўзыходнай і ўзыходна-роўнай канфігурацыі, роўны з падзеннем у заядзернай частцы). З тэмпавых характарыстык мы аналізавалі агульны тэмп маўлення (хуткі, умераны, павольны) і тэмп гучання асобных частак тэкста (напрыклад, пабочных сказаў). Паўзацыя атрымала наступнае апісанне – кароткія, сярэднія, доўгія, паўзы-хезітацыі (запоўненыя, незапоўненыя), паўзы без часавых характарыстык.

Было прааналізавана 200 незавершаных інтанацыйных груп у маўленні дыктара І. В. Сярод іх сустракаліся такія сінтаксічныя адпаведнікі як акалічнасці часу і месца, групы дзейніка, уводныя словы і сказы, пералік, словы-хезітацыі і розныя сінтаксічныя структуры ў сярэдзіне сказа. Самай частотнай была акцэнтная структура з двума націскнымі складамі (41,4 %). Наступнай па частотнасці была трохакцэнтная структура (24,2 %).

Найбольш распаўсюджаным тонам у дыктара І. В. быў сыходны тон (сярэдні або нізкі – 40 %). Найчасцей ён сустракаўся ў сярэдзінных інтанацыйных групам. Другім па частотнасці быў сярэдні роўны тон, які прыпадаў на словы перад паўзай-хезітацыяй (*восць, так, што, і, які і г.д.*). Але ён таксама сустракаўся і ў сярэдзінных інтанацыйных групам (15 %). Роўна-ўзыходны тон (шырокі) быў больш частотным у сярэдзіне фразы (75 %). Што датычыцца ўзыходна-роўнага тону, то ён прысутнічаў галоўным чынам у словах пераліку (62,5 %). Імклівы ўзыходны тон (шырокі) з падзеннем у заядзернай частцы ў маўленні дыктара І. В. сустракаўся рэдка (2 %). Гэта былі выпадкі, калі моўца І. В. моцна падкрэслівала якое-небудзь слова.

У перадцэнтравай частцы сустракаліся наступныя шкалы: роўная сярэдняя і хвалістая сярэдняя як яе разнавіднасць, шкала з парушанай паступовасцю. Самай частотнай шкалай была роўная (з адной або дзвюма акцэнтнымі групамі). Вымаўлялася яна з даволі хуткім тэмпам (87 %). Хвалістая шкала сярэдняга ўзроўню прыпадала на даўжэйшыя інтанацыйныя групы і вымаўлялася з запаволеным тэмпам (20 %). Асаблівасць хвалістай шкалы добра апісана ў прасодыі амерыканскага варыянта англійскай мовы, дзе кожны націскны склад мае хвалістападобны рух або нязначны ўзыходна-сыходны ўзровень тона, а ненаціскныя склады займаюць прамежкавае становішча на ніжэйшым узроўні [5, 50; 6, 125].

У цэлым, прамова дыктара І. В. гучала як ураўнаважаная, даволі спакойная і меладычная. Але адначасна адчувалася лагічнае, абгрунтаванае выказванне, падкрэслівалася галоўнае як мелодыкай, так і тэмпам. Шкала з парушанай паступовасцю склала 5,6 %. Вылучаліся экспрэсіўна важныя словы (*вельмі, вялікая*), якія прамаўляліся больш павольна. Меладычнасці гучання садзейнічаў павучы тэмбр голасу прамойцы.

Дыктар Б. Г. адказваў на пытанні ў сярэднім тэмпе, але больш важныя думкі выражаліся з запаволеным тэмпам, дадатковыя думкі прамаўляліся з паскораным тэмпам. У параўнанні з тэмпам дыктара І. В. тэмп гэтага дыктара ўспрымаўся як больш павольны.

Самай частотнай паўзай была кароткая (50 %). Прысутнічала і паўза нерашучасці, якая склала 6,9 % і сустракалася пасля злучнікаў 'і', 'але', 'што' і іншых слоў на пачатку сінтагмы.

У прамове дыктара Б. Г. налічана 230 інтанацыйных груп, з якіх самымі частотнымі былі двухакцэнтныя (42,7 %). Другое месца занялі трохакцэнтныя інтанацыйныя групы (23,8 %) і групы з адным націскным складам (21,2 %). Самы меншы адсотак склалі групы з чатырма і больш націскнымі складамі (8,9 % і 3,3 %). Гэта сведчыць пра даволі дробнае члянненне непадрыхтаванай прамовы.

Тэрмінальнымі тонамі ў незавершаных інтанацыйных групах былі роўнаўзыходны (нізкі або сярэдні – 28,3 %), сыходны сярэдні (26 %), роўны сярэдні (20,8 %), узыходна-роўны (15,6%), рэзкі ўзыходны з падзеннем у заядзернай частцы (6,5 %), нізкі сыходны (1,7 %) і нават узыходна-сыходны (0,8 %). Што датычыцца размеркавання тэрмінальных тонаў, то была заўважана наступная тэндэнцыя: словы пераліку вымаўляліся з узыходна-роўным або з сыходным сярэднім тонам. Сярэдні роўны тон ужываўся часцей перад паўзай нерашучасці і пачатковымі інтанацыйнымі групамі. Роўнаўзыходны тон характэрны для сярэдніх інтанацыйных груп. Што да рэзкага ўзыходнага тону з падзеннем на заядзернай частцы, то ён выкарыстоўваўся для выражэння кантрасту, для падкрэслвання якога-небудзь слова. Такім чынам, выбар моўцам таго ці іншага тону залежыў як ад сінтаксічнай структуры сінтагмы, так і суб'ектыўнай мадальнасці.

Шкала вымаўлялася наступным чынам: у большасці выпадкаў гэта была роўная сярэдняга ўзроўню шкала (77,2 %), якая прыпадала на інтанацыйныя групы з адным або двума націскамі ў шкале. Даўжэйшыя групы вымаўляліся з хвалістай шкалай (9 %) або са шкалай з парушанай паступовасцю (6,5 %). Другі або трэці склад апошняй шкалы звычайна вымаўляўся вышэй, чым папярэдні, і прыпадаў на словы, якія падкрэсліваліся (*вельмі, усе, столькі, гэтым, больш, проста, нават*). Сустракалася таксама скандэнтная шкала (6,5 %), даволі выразная, што сведчыла пра ўзрушаны стан прамоўцы, выкліканы зместам яго прамовы (напрыклад, *А проста абара А нялі сва А боду; на А многа А жыць А лепей*).

Параўнаўшы размову двух дыктараў, можам сказаць, што ў іх інтанацыі больш агульнага чым адрознага. Паўзы у асноўным кароткія і сярэднія; акцэнтныя групы ў большасці выпадкаў складаюцца з двух націскных складоў. Паўзы-хезітацыі адбываюцца на пачатку інтанацыйнай групы і суправаджаюцца сярэднім роўным тонам. Тэрмінальныя тоны супадаюць па іх набору, у шкале пераважае роўны напрамак тону сярэдняга ўзроўню. Абодвым моўцам характэрна ўжыванне хвалістай шкалы і шкалы з парушанай паступовасцю.

Рознае датычыцца колькасных паказальнікаў той ці іншай прыкметы, напрыклад, агульнага тэмпу дыктара І. В., дзе ён хутчэйшы, а таму ў яе прамове больш кароткіх паўз; паўз-хезітацый больш у дыктара Б. Г. У выбары тэрмінальнага тону назіраецца розніца ў наступным: у дыктара І. В. перавага аддаецца сыходным сярэднім тонам, а ў дыктара Б. Г. самым частотным тонам адмечаны роўнаўзыходны. Рэзкі ўзыходны тон сустракаецца не вельмі часта (нехарактэрная рыса маўлення беларусаў заходніх рэгіёнаў краіны). Часткі пераліку вымаў-

ляюцца з узыходна-роўным тонам, а таксама з сыходным тонам. Прэферэнцыі ў выбары тону тлумачацца сінтаксічнай структурай фразы, і, канешне, зместам прамовы, хаця яны адказваюць на аднолькавыя пытанні. Пры аднолькавай наменклатуры танальнага руху ў шкалах заўважаны некаторыя разыходжанні. Напрыклад, хвалістая шкала прысутнічала часцей ў маўленні дыктара Б. Г. У прамове дыктара Б. Г. сустракаецца таксама і скандэнтная шкала, якая надае маўленню выразнасць і дыдактычнасць, а часам і хваляванне.

Розніца, якую мы вызначылі, тлумачыцца рознымі прычынамі.

Сярод іх могуць быць наступныя: тэратэрыяльныя асаблівасці (розныя рэгіёны Заходняй Беларусі); гендэрныя асаблівасці; лексічныя і сінтаксічныя адрозненні; індывідуальныя характарыстыкі.

Наогул, беларускае спантаннае маўленне гучыць няспешна, далікатна, цёпла ў плане тэмбра [2, 87], але не манатонна. Меладычнасць, на наш погляд, ствараецца за кошт ужывання пакатых плаўных тонаў, працягласці націскных галосных, асабліва гука [а], і пвучага тэмбра.

Задачамі акустычнага аналізу былі наступныя:

- вызначыць асаблівасці аўтарскага стылю маўлення дыктараў-беларусаў шляхам статыстычнага аналізу часовай арганізацыі фраз і контура частаты галоўнага тону;

- выявіць падабенства і адрозненні ў прасадычным афармленні непадрыхтаваных выказванняў рознымі дыктарамі;

- вызначыць ступень інфарматыўнасці спектральнай карціны націскных галосных для ідэнтыфікацыі дыктара;

- апісаць магчымыя прычыны разыходжання дадзеных, атрыманых на аўдытыўным і акустычным узроўнях.

На акустычным узроўні ў якасці эксперыментальнага матэрыялу выкарыстоўваліся фрагменты з 10-хвіліннага інтэрв'ю з дыктарамі, якія давалі непадрыхтаваныя адказы на пытанні журналіста. Сегментацыя гукавых файлаў і вымярэнні працягласці адрэзкаў галосных ажыццяўляліся з дапамогай праграмы *Praat* з дакладнасцю да 10 мсек. Значэнні частаты галоўнага тону (ЧГТ) асерадняяліся аўтаматычна на адрэзку галоснага гуку.

Атрыманыя дадзеныя вымярэнняў былі нармаваныя па формуле:

$$t = \frac{x - \bar{x}}{\sigma},$$

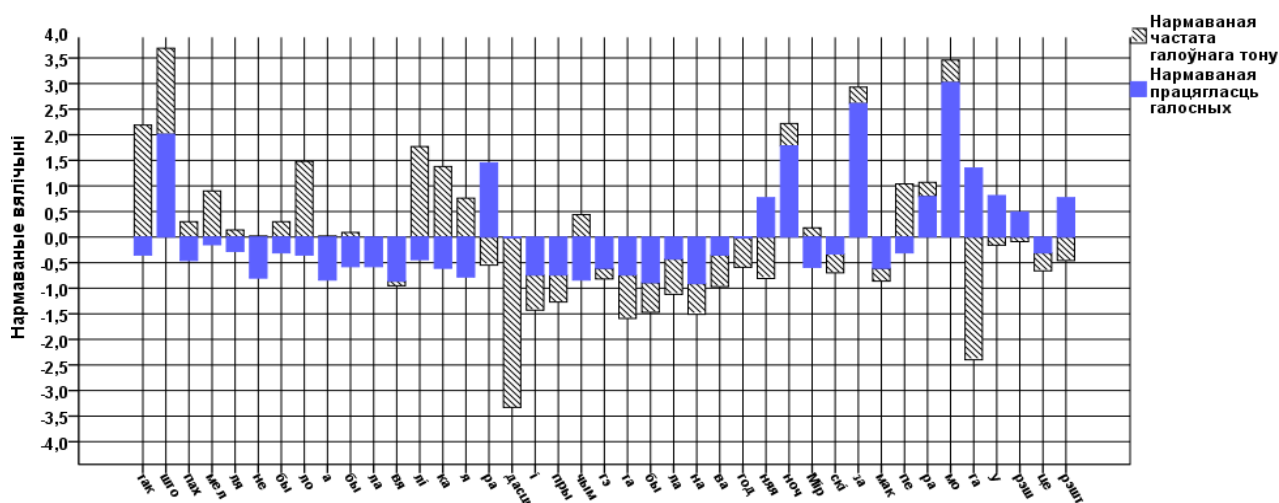
дзе t – нармаванае адхіленне, \bar{x} – сярэдняе арыфметычнае значэнне частаты галоўнага тону ці працягласці галоснага; σ – стандартнае адхіленне ад сярэдняй.

Гэты спосаб нармавання абсалютных велічынь робіць магчымым параўноўваць дыктараў з рознай сярэдняй вышыняй голасу і тэмпам маўлення з улікам варыятыўнасці гэтых паказнікаў у іх гаворцы. Разлікі выконваліся з дапамогай кампутарных пакетаў *SPSS* і *Statistica*, якія дазволілі пабудаваць графікі змены паказаных параметраў. Для гэтага была абрана графічная опцыя так званых сутыкаваных слупкоў (*stacked bars*), калі нармаваныя значэнні ЧГТ і працягласці галосных са знакам плюс ці мінус адкладаюцца ўверх ці ўніз ад восі абсцыс [7].

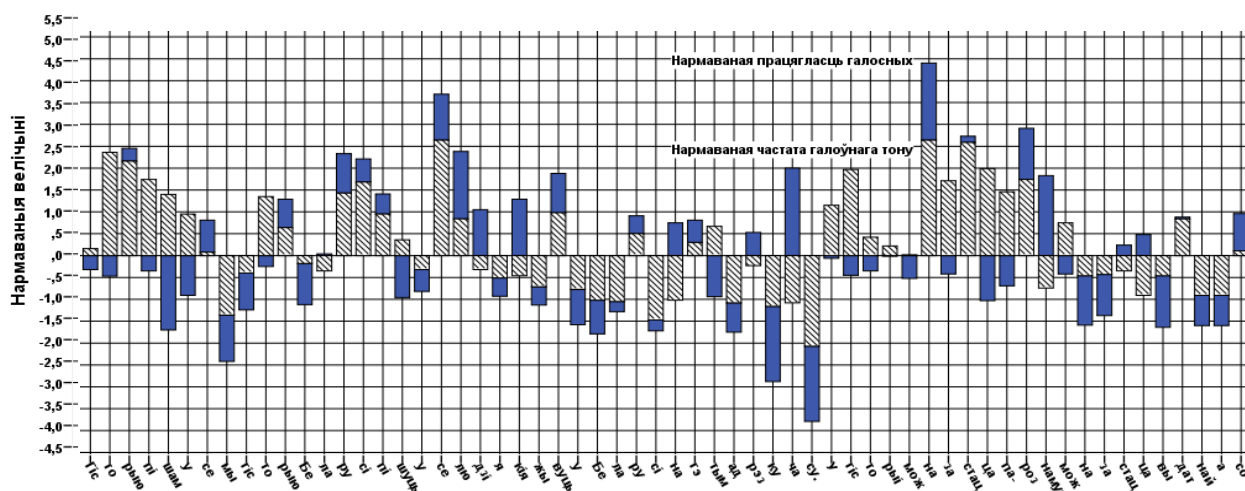
Атрыманыя такім чынам графікі дазваляюць разглядаць структуру фраз у часовай дынаміцы і вызначаць адносную ролю параметраў як у вылучэнні таго ці іншага склада ў фразе, так і пра змяненне тэмпу маўлення і мелодыкі фразы.

сінтагмаў, перад паўзамі. Гэта дае падставы разглядаць рытм фразы, г.зн. часавую структуру, як вядучы параметр арганізацыі фразавай прасодыі беларускай мовы. Адначаснае адноснае падаўжэнне галосных і танальнае вылучэнне характэрны, галоўным чынам, для лагічнага падкрэслівання значных слоў у выказванні.

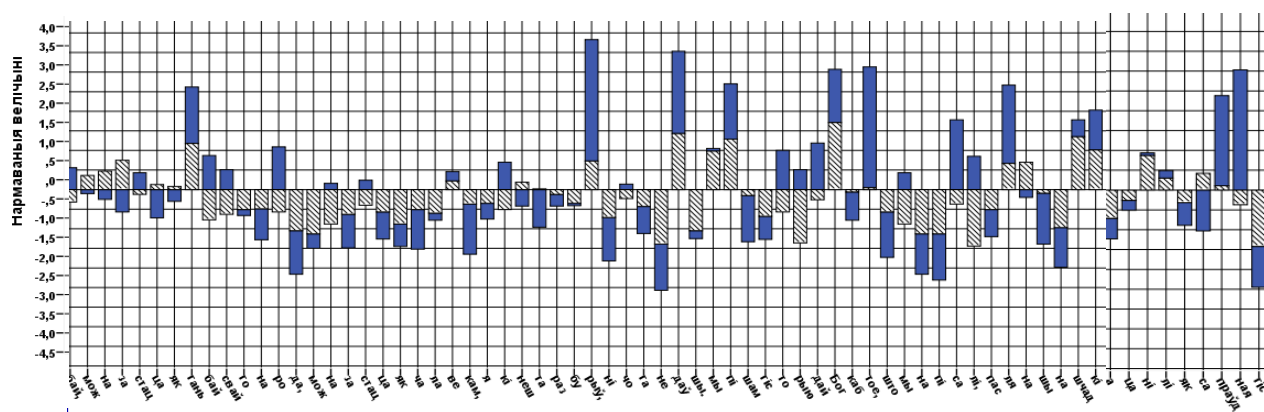
Цікава адзначыць, што хаця націскны склад часта маркіруецца адноснай ЧГТ, уздым тону можа назірацца як на паслянаціскным, так і на пераднаціскным складзе: *на г`э↑тым, мо́↑жна, наваго́д↑ною, ↑заста́цца, ↑сапра́ўдную, сця↑н`ы, нарадзі́лася, ↑пра́цягам* (мал. 1-4). Такім чынам, рух тону на націскных галосных вызначаецца фразавымі ўмовамі: лагічна вылучанымі словамі і канчатковымі межамі сінтагмаў.



Мал. 2. Графік частаты галоўнага тону і працягласці галосных у фразе: ↑Так ↑што пах↑мелля не бы↑ло, а была вя↑лікая ра↓дасць, і пры↑чым гэта была навагодняя ↑ноч, Мірскі ↑замак, пера↑мо↓га, ў рэш↓це рэшт. (Дыктар І.В..)

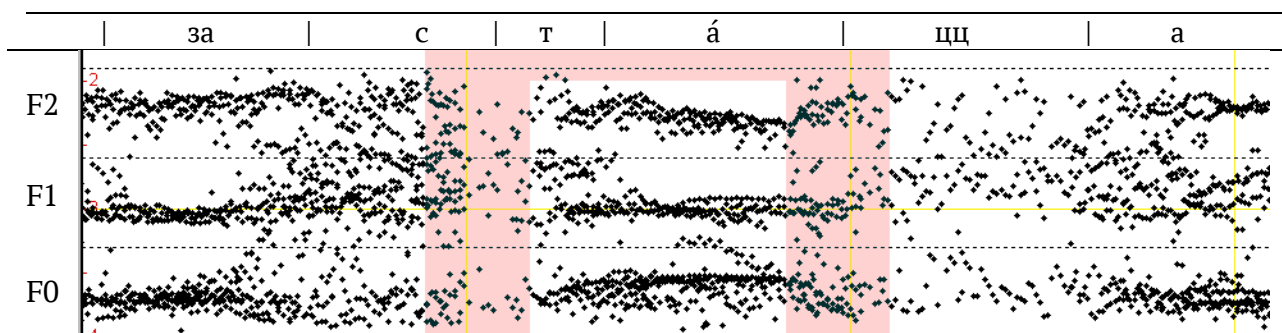


Мал. 3 (гл. працяг на наст. старонцы). Графік нармаванай частаты галоўнага тону і працягласці галосных у фразе: Гі↑сто↑рыю пішам усе ↓мы, гі↑сторыю Бела↑русі пішуць у↑се людзі, якія жы↑вуць у Бела↑русі на гэ↑тым адрэзку ча↓су. У↑гісторыі мо↑жна за↑стацца па-↑рознаму: ↑можна застац↓ца вы↑дат↓най а↑со [бай]... Дыктар Б. Г.



Мал. 3. (Заканчэнне). ... [a↑so]бай, можна ↑заста́цца як ↑ганьбай свайго народа, можна заста́цца як чала↑векам, які↑нешта разбу↑рыў, нічога не ↑даў↓шы. Мы ↑пішам гісторыю, дай ↑Бог, каб тое, што мы напіса↓лі, па↑сля нашы ↓на↑шчадкі аца↑нілі як ↑сапраўдную ↓гіс[торыю нашай Беларусі]. Дыктар Б. Г.

Дзякуючы таму, што дыктар Б. Г. скарыстаў слова заста́цца ў гаворцы чатыры разы (мал. 3), стала магчымым параўнаць спектраграмы гэтага слова шляхам сумяшчэння. З малюнка бачна, што фарманты F1 і F2 як найлепш супадаюць на націскным галосным [á], які вылучаны «акенцам» (мал. 4).



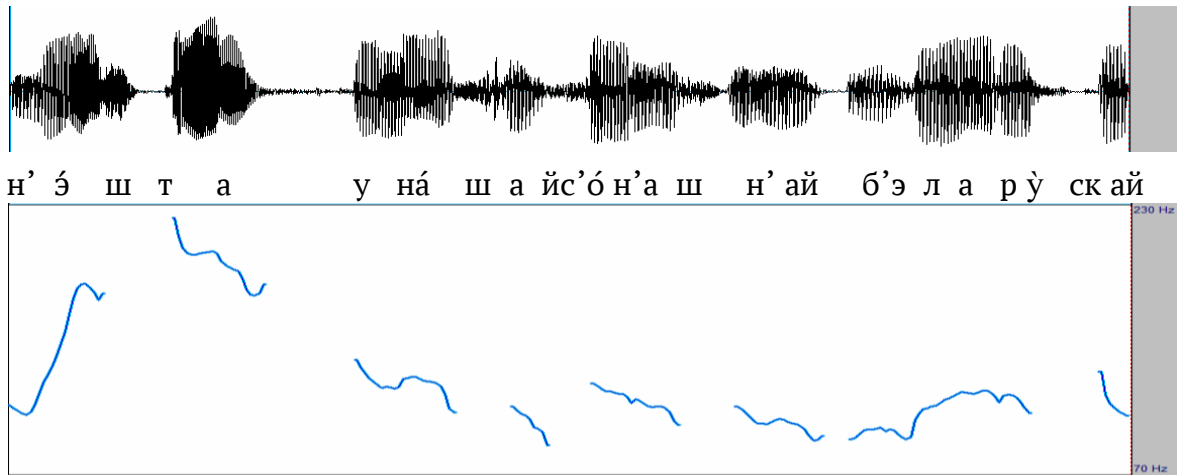
Мал. 4. Ансамбль фармантаў у слове заста́цца, якое было вымаўлена дыктарам Б. Г. чатыры разы ў кантэксце выказванняў. Націскны галосны вылучаны 'акенцам'.

Для аудытыўнага аналізу былі запрошаны чатыры дасведчаных фанетысты, выкладчыкі англійскай мовы. Мэтай гэтага этапу было вызначэнне асаблівасцяў успрыняцця беларускай прасоды ў супастаўленні з акустычнымі дадзенымі. Эксперыментальным матэрыялам паслужылі шэсць фрагментаў з інтэрв'ю.

Адной з асаблівасцяў успрымання беларускай фразавай інтанацыі, на думку аўдытараў, з'яўляецца наяўнасць «хвалістай» мелодыкі. Гэтая рыса адзначаецца таксама даследнікамі амерыканскай інтанацыі [6].

Аднак, як паказаў акустычны аналіз, гэты эфект можа быць абумоўлены ня столькі мелодыкай фразы, колькі яе рытмічнай (часавай) структурай. У немалой ступені гэта можа з'яўляцца вынікам сінтаксічных паўтораў (ітэрацый), характэрных для беларускай гутарковай мовы, напрыклад: *можна заста́цца выдатнай асобай, можна заста́цца як ганьбай свайго народа, можна заста́цца як чалавекам...*; *пахмелля не было, а была вялікая радасць...* Дарэчы, сінтаксічныя паўторы уласцівыя і для англійскай гутарковай гаворкі як паказнік індывідуальнага стылю [8].

Аўдытары былі вельмі адчувальныя да нязначнага ўздыму тону на націскных складах у той час, як на інтанаграмах было заўважана рэзкае падзенне тону з падаўжэннем галоснага, асабліва пад канец сінтагмаў.



Мал. 5. Інтанаграма фрагмента фразы з хвалістай мелодыкай: *Нешта ў нашай сёняшняй беларускай...* Дыктар Б. Г.

Аўдытары часта адзначалі рэльефнае змяненне напрамку тону ў фразе у той час, калі мела месца толькі змена працягласці націскных галосных. Такім чынам, можна канстатаваць, што аўдытары, якія маюць багаты досвед выкладання англійскай фанетыкі, могуць знаходзіцца пад уплывам акцэнтна-рытмічных стэрэатыпаў, характэрных для вызначанага тыпу сінтагмаў ці выказванняў у англійскай мове. Такім чынам, апісаньня заканамернасці могуць выкарыстоўвацца для выяўлення індывідуальнага стылю беларускага маўлення і ідэнтыфікацыі моўцы.

ЛІТАРАТУРА

1. *Bolinger D.* Intonation and Its Uses: Melody in Grammar and Discourse / D. Bolinger. – London : Edward Arnold, 1989. – 421 p.
2. *Выгонная Л. Ц.* Інтанацыя, націск, арфаэпія / Л. Ц. Выгонная. – Мінск, Навука і тэхніка, 1991. – 215 с.
3. *Метлюк А. А.* Просодия белорусского языка в условиях двуязычия / А. А. Метлюк. – Минск : МГПИИЯ, 1982. – 105 с.
4. *Дубовский Ю. А.* Конкретно-языковое и типологическое в английской интонации / Ю. А. Дубовский, Л. А. Петрова, Е. В. Таболич. – Минск : МГПИИЯ, 1979. – 103 с.
5. *Шахбагова Д. А.* Интонационная структура общего вопроса в американском варианте английского языка в сопоставлении с британским: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Д. А. Шахбагова. – М., 1971. – 25 с.
6. *Шевченко Т. И.* Теоретическая фонетика английского языка / Т. И. Шевченко. – М. : Высшая школа. – 192 с.
7. *Фёдоров А. М.* Компьютерная обработка результатов лингвистических исследований / А. М. Фёдоров – Минск : Новое знание; М. : Инфра-М, 2015. – 218 с.
8. *Фёдоров А. М.* Задача определения набора информативных признаков как индикаторов идиосинкразии говорящего / А. М. Фёдоров // Вестн. Минск. гос. лингв. ун-та. Сер. 1, Филология. – 2014, № 6 (73). – С. 127.

The article presents the results of the phonetic research including auditory, acoustic and spectrographic analyses of Belarusian unprepared speech (interviews). The experiment revealed some peculiar features of Belarusian unprepared speech on tonal and temporal levels as well as discrepancies between the data obtained on the auditory and acoustic levels.